

Pastoraalpsychologie werd door één van de grondleggers ervan, Seward Hiltner, als ‘psychologie vanuit het standpunt van de pastor’ beschreven. In functie van dit trendbericht is een herformulering zinvol. Niet alleen pastores, maar al degenen met een mandaat voor zorg hebben interesse in kennis van de ‘ziel’, in de spirituele dimensie van de zorgvragers. Bronnen voor zulke kennis kunnen gevonden worden in klinische psychologie, maar ook in geleefde religie en spiritualiteit, domeinen die door de praktische theologie bestudeerd worden. De boeken die hier besproken worden, gepubliceerd tussen 2017 en 2020, zijn allemaal te situeren op het snijpunt van zorg, spiritualiteit en klinische psychologie. Idealiter worden ze gekenmerkt door echte interdisciplinaire dialoog.

De erfenis van de pastoraalpsychologie

Twee omvangrijke publicaties van de meest bekende Duitstalige pastoraalpsychologen, Michael Klessmann en Christine Burbach, brengen excellente overzichten van de verwezenlijkingen van de pastoraalpsychologie gedurende de laatste vijf decennia. Met *Theologie und Psychologie im Dialog* (Klessmann 2020) presenteert Klessmann een nieuw inleidend handboek voor studenten. Dit werk vloeit voort uit zijn aanvoelen dat de invloed van pastoraalpsychologie binnen de kerk en de academie achteruitgaat. Klessmann volgde klinisch-pastorale vorming in de Verenigde Staten. Hij was betrokken bij de *Seelsorgebewegung*, die in de jaren zeventig van de vorige eeuw een paradigmashift in de praktijk van de kerkelijke pastorale zorg teweegbracht en tot een nieuw zelfverstaan van pastores leidde. Hoewel veel collega's een eerder eng begrip van pastoraalpsychologie hanteren, als een hulpdiscipline die de praktijk van pastorale zorg moet ondersteunen, argumenteert Klessmann dat pastoraalpsychologie eigenlijk het leidende paradigma voor praktische theologie zou moeten zijn.

Zijn boek toont aan dat een coherente inleiding in praktische theologie vanuit een pastoraalpsychologisch paradigma mogelijk is. Lezers zullen er ook praktische toepassingen in vinden en een verdere uitwerking van specifieke thema's uit Klessmans eerder verzameling van lezingen over pastorale zorg (Klessmann 2017).

Onder de vele psychologische benaderingen die klinisch-pastorale vorming en pastoraalpsychologie beïnvloed hebben, is de meest invloedrijke ongetwijfeld Carl Rogers humanistische en persoons-gecentreerde benadering. Burbachs *Handbuch Personenzentrierte Seelsorge und Beratung* (Burbach 2018) verzamelt 39 bijdragen die de actuele stand van zaken

op het vlak van theorie en praktijk weergegeven binnen, maar nu ook meer en meer buiten een kerkelijke context. Haar boek toont aan hoe de persoonsgecentreerde benadering gegroeid is gedurende de laatste vijftig jaar. Sommige kernbegrippen zijn deel gaan uitmaken van het dagelijkse taalgebruik (zoals bijvoorbeeld zelfactualisatie, aanvaarding, empathie, authenticiteit). Hoewel geen enkele van deze bijdragen op grote conceptuele vernieuwingen wijst, is dit handboek zeer actueel. Dat blijkt ook uit het gegeven dat ook alle trends die in dit rapport besproken worden (zoals nieuwe therapeutische benaderingen, de-pastoralisatie van zorg, geestelijke gezondheid en gender) door de auteurs van dit handboek onder de aandacht worden gebracht.

Als de inleiding van Gordon Hilsman in klinisch-pastorale vorming (Hilsman 2018) als een aanwijzing gezien wordt voor hoe de erfenis van pastoraalpsychologie in de Verenigde Staten beheerd wordt, dan worden vele interculturele stereotypen bevestigd. Terwijl de Duitse publicaties dik en theoretisch zijn, is Hilsmans werk kort, licht en vooral pragmatisch. Waar Klessmann een paradigma voor praktische theologie naar voren wil schuiven, vertelt Hilsman de lezers 'hoe ze het meeste uit' hun cursussen en trainingen kunnen halen. Terwijl de kerkelijke context nog bepalend is voor Klessmann, spreekt Hilsman zorgverleners in elke discipline aan. Toch deelt Hilsman het verlangen van Klessman en Burbach om de erfenis te bewaren en door te geven: allen spreken ze over methoden die het kritische zelfbewustzijn van zorgverleners verhogen om op die manier potentiële schade aan kwetsbare ontvangers van zorg te verminderen.

Uitbreiding van het scala aan therapeutische benaderingen

De geschiedenis van pastoraalpsychologie wordt gekenmerkt door het veelvuldig uitlenen van concepten en praktijken uit verschillende psychotherapeutische scholen. Dit vruchtbare proces van uitlenen en integratie is nog steeds bezig. De pastoraalpsychologie aarzelde lang om cognitieve gedragstherapie (CGT) werkelijk te omarmen. Met Katia Dubiski's boek wordt duidelijk hoe ook deze benadering uiteindelijk haar intrede gemaakt heeft binnen de Duitstalige *poimeniek* (leer van de pastorale zorg) (Dubiski 2017). Dubiski toont aan dat een zinvolle interdisciplinaire dialoog tussen poimeniek en cognitieve gedragstherapie mogelijk is. Vertrouwdheid met CGT draagt bij aan de hermeneutische en methodologische competenties van pastores. Haar boek heeft echter een agenda die veel verder reikt. Het omvat een verregaande kritiek op de zeer sterk geïnstitutionaliseerde pastoraalpsychologie in Duitsland. Met haar programmatische oproep voor 'psychologisch-geïnformeerde poimeniek' stuurt Dubiski aan op een vervanging van het pastoraalpsychologisch paradigma. Ze maakt een duidelijk onderscheid tussen pastorale zorg en psychotherapie en stelt dat de receptie van psychotherapeutische concepten binnen de pastorale zorg moet gebaseerd zijn op de wetenschappelijke validiteit van de concepten. Daarom moet poimeniek er naar streven om goed op de hoogte te zijn van de actuele ontwikkelingen binnen de academische klinische psychologie. In plaats van zichzelf vast te pinnen op één specifieke school van therapie benadrukt Dubiski het belang van een brede psychologische kennis zowel voor de discipline van poimeniek als voor de training van pastores.

Dubiski's argumentatie was succesvol, zo blijkt uit de uitgebreide behandeling ervan in het boek van Klessmann en uit een aantal publicaties over cognitieve gedragstherapie (Haußmann & Höfelschweiger 2020; Willberg 2019). Een auteur die Dubiski in detail bespreekt is Timm Lohse. Zijn populaire boek *Das Kurzgespräch in Seelsorge und Beratung* (Lohse 2020) werd recent in zijn vijfde, herziene en uitgebreide versie gepubliceerd. Lohse's focus ligt op methoden om korte conversaties te voeren, die vaak deel uitmaken van het leven in kerkgemeenschappen. Toch is het boek representatief voor de poimenische erkenning van kortdurende therapie, een benadering die gesitueerd kan worden op het snijpunt van systemische therapie en cognitieve gedragstherapie.

Heeft spirituele zorg pastores nodig?

Hoewel pastoraalpsychologen gedurende vele jaren inzichten en interventies vanuit de psychotherapie binnenbrachten in hun eigen pastorale praktijk, zijn het nu meer en meer medische zorgverleners die religie en spiritualiteit proberen te integreren in hun professionele praktijk. *Religionssensible Psychotherapie und Psychiatrie* (Mönter et al. 2020) bidet in 26 bijdragen aan wat de ondertitel belooft: basiskennis en verslag van praktische ervaringen. Religieuze gevoeligheid veronderstelt zowel een houding van respect voor de religieuze beleving van de zorgvrager en basiskennis over religies. Dit laatste moet niet enkel een waardering van de inherente bronnen van een religie omvatten, maar ook de mogelijke negatieve uitwerkingen van die religie (cf. de bijdragen van Klosinski, Demling & Rüschoff in: Mönter et al. 2020). Het *Fallbuch Spiritualität in Psychotherapie und Psychiatrie* (Utsch et al. 2018) vervangt de interesse van het vorige boek in georganiseerde religies door een meer flexibele notie van spiritualiteit. De casestudies geven een fascinerende inkijk in hoe psychiaters spirituele thema's in het leven van zorgontvangers opvatten.

De kernvraag achter beide publicaties is hoe ver medische zorgverleners kunnen gaan om tegemoet te komen aan de religieuze en spirituele noden van de zorgvrager. Dit is één kant van de controverse over spirituele zorg. Inspirerende bijdragen over dit debat worden verzameld in het nummer van april 2020 van het tijdschrift *Spiritual Care* (Peng-Keller 2020).

De andere zijde van dezelfde medaille is de vraag welke ruimte deze transdisciplinaire erkenning van de spirituele dimensie in de zorg laat voor religieuze professionals, in het bijzonder ziekenhuispastores. Traugott Roser (Roser 2019) ziet een rol weggelegd voor hoog gekwalificeerde theologen in multidisciplinaire teams en reflecteert over de organisatorische gevolgen voor Duitse kerken. Isolde Karle (Karle 2017) waarschuwt dat de notie van holistische zorg ertoe kan leiden dat beroepsuitoefenaars hun professionele grenzen overschrijden en dat kan door zorgvragers als een bedreiging van hun persoonlijke vrijheid gezien worden. Terwijl sommigen *meaning making* als een centraal doel van spirituele zorg beschouwen (bijv. Kruizinga et al. 2018), stelt Karle dat pastorale zorg niet probeert betekenis te genereren waar die niet bestaat. Pastorale zorg biedt eerder presentie aan in het aangezicht van wanhoop en lijden. August Laumer (Laumer 2018) is ervan overtuigd dat het Duitse debat over spirituele zorg in ziekenhuizen nog in een beginstadium verkeert en dat theologen dit mee kunnen vormgeven. Stefan Gärtner daarentegen laat zien hoe kerk en theologie in de Nederlandse

context nog weinig betekenis hebben in de praktische organisatie van de geestelijke verzorging in ziekenhuizen (Gärtner 2017). Kees De Groot ziet de verschuiving van pastorale zorg vanuit het religieuze naar het seculiere domein als een aanwijzing van de 'liquidatie' van de kerk in de laatmoderne tijd (De Groot 2018).

Een gezamenlijke bekommernis van medische zorgverleners en pastores is om meer inzicht te krijgen in de noden van patiënten. Lindsay Desmet, Jessie Dezutter, Anne Vandenhoeck en Annemie Dillen publiceerden een review-artikel over de spirituele noden van geriatrische patiënten (Desmet et al. 2020). Deze noden omvatten thema's als verbondenheid, zinbeleving, identiteit en religie.

Een verdiepte interesse in geestelijke gezondheid

Een andere opvallende trend in de recente literatuur is de groeiende interesse van theologen in vragen omtrent geestelijke gezondheid. Verschillende publicaties willen pastores en 'caregivers' de *basics* meegeven. 'Als je bij iemand op bezoek gaat die worstelt met specifieke klachten, is het goed om daar de nodige kennis van te hebben', stelt Hanneke Schaap-Jonker (Schaap-Jonker 2020) in de inleiding van haar handboek, dat bestaat uit bijdragen van verschillende auteurs. Het boek biedt een kort overzicht van zeventien 'klachten'. Sommige lezers zullen verrast zijn om hoofdstukken over 'verschillen in seksuele oriëntatie' en 'partnerrelatieproblematiek' naast medisch erkende psychopathologieën te vinden.

Veel substantiëler is het handboek dat geredigeerd werd door Jochen Sautermeister en Tobias Skuban (Sautermeister & Skuban 2018). Het doel van dit boek is om niet-experts een overzicht van het psychiatrisch en psychotherapeutisch veld te bieden, zodat ze uitdagende situaties als beroepskracht of als vrijwilliger beter aankunnen. Het eerste deel van dit handboek biedt verschillende theologische en pastorale perspectieven, terwijl het tweede deel psychiatrische informatie biedt.

Een gevaar van dergelijke handboeken is dat, ondanks hun doelstelling om meer inzicht te verschaffen in de situatie van zorgvragers, de schijnbaar objectieve diagnostische labels de 'andersheid' van de zorgvragers juist construeren. Dit is een belangrijke zorg die John Swinton uitdrukt (Swinton 2020). Hij probeert de spirituele ervaringen van christenen met psychische moeilijkheden vanuit hun eigen beleving te begrijpen. Zijn boek roept op tot een zorgvuldig taalgebruik. Hij pleit ervoor om negatieve en militaire metaforen (zoals 'vechten tegen depressie') te vervangen door meer bevrijdende taal. Swintons boek is radicaal en controversieel in de aanmoediging van kerkelijk gemandateerde zorgverleners om het medische perspectief te vervangen door een theologische blik. Dit omvat een 'epistemische generositeit', die het schema van diagnostische handboeken overstijgt en een meer fenomenologische hermeneutiek mogelijk maakt. De ervaring van donkerte en het horen van stemmen kunnen de ervaring van psychische uitdagingen correcter weergeven dan stigmatiserende labels als depressie of schizofrenie. Vanuit Swintons theologisch perspectief is gezondheid 'shalom', een situatie die niet noodzakelijk gekenmerkt wordt door de afwezigheid van symptomen maar door de aanwezigheid van God. In de lijn van de beeldspraak van de titel (*Finding Jesus in the Storm*) gaat het niet zozeer om uit de storm te geraken, maar om Jezus in het midden van de storm te vinden.

Deze theologische nadruk op het belang van relationaliteit voor heling wordt ook door Klessman benadrukt (in: Weyel & Jakob 2020) en door Wolfgang Reuter (in: Sautermeister & Skuban 2018). Beiden wijzen op het belang van weerstaan aan de psychiatrische logica van therapie en focussen op het relationele proces. Ze stellen dat pastorale zorg in de eerste plaats een hermeneutiek van het leven is, die zich baseert op christelijke teksten en symbolen.

Ambivalentie over de uitdaging van genderbewuste zorg

Reeds in 1987 formuleerde Ursula Pfäfflin overtuigende argumenten waarom pastorale zorg een bijzondere aandacht moet hebben voor het perspectief van vrouwen (Pfäfflin 1987). Gedurende vele jaren bleef gender-sensitiviteit bijna uitsluitend gelieerd aan feministische pastorale zorg. Pas recent, in 2015, schreven de Zwitserse praktisch-theologen Christoph Morgenthaler en David Kuratle (Kuratle & Morgenthaler 2015) een baanbrekende kritiek op de gangbare pastoraalpsychologie en haar 'utopische' gender-blindheid. Op methodologisch vlak waarschuwen ze ervoor dat de persoonsgecentreerde aanpak met de nadruk op gevoelens, de zorgrelatie met mannen in gevaar kan brengen en mannen kan afschrikken. Het was te hopen dat deze goed beargumenteerde uitdagingen zou worden opgenomen door pastoraalpsychologen en tot kritische zelfreflectie zou geleid hebben. Jammer genoeg vond deze waarschuwing geen weerklank in de recente werken van Morgenthalers collega's van het eerste uur. Hoewel Klessmanns boek veel referenties naar Morgenthalers andere werken bevat, wordt *Männerseelsorge* en de krachtige kritiek op de gangbare pastoraalpsychologie niet vernoemd. Ook in Burbachs handboek wordt in de bijdrage gewijd aan gender opgeroepen tot gender-competentie voor pastores, maar worden Kuratles and Morgenthalers vragen omtrent de geschiktheid van de persoonsgecentreerde aanpak voor mannelijke communicatiestijlen genegeerd. Bij een jongere generatie van praktisch theologen heeft *Männerseelsorge* meer aandacht gewekt. Armin Kummer (Kummer 2019) bouwt verder op het boek in het zoeken naar een evenwicht tussen 'doing and undoing gender' in de zorg voor mannen. Hij ontwikkelt strategieën om de Bijbel te lezen, die specifiek zijn voor mannen en bruikbaar in pastoraal werk met mannen. Dubiski en Peter Zimmerling plaatsen *Männerseelsorge* centraal in hun discussie over genderkwesties in pastorale zorg (beiden in: Nierop 2018). Sinds 2017 wijdt het Amerikaanse tijdschrift *Pastoral Theology* regelmatig een sectie aan de zorg voor jongens en mannen.

Het boek van Anthony Isacco and Jay Wade levert een belangrijke bijdrage aan gender-sensitiviteit in de zorg voor mannen. Ze bespreken de verbanden tussen *Religion, Spirituality, and Masculinity* (Isacco & Wade 2019). Religie en spiritualiteit dragen bij aan hoe mannen hun mannelijkheid begrijpen en vormgeven. Tegelijkertijd bepaalt hun mannelijke socialisatie ook hoe ze omgaan met religie en spiritualiteit. De specifieke waarde van hun werk ligt in hun aandacht voor het gegeven dat mannelijkheid een complicerende factor kan zijn wanneer spirituele krachtbronnen aangewend worden in counseling.

Isacco's en Wades perspectief op mannen kan worden aangevuld door Maddy Cunninghams en Jade de Saussures werk over de spirituele ontwikkeling van vrouwen (Cunningham & De Saussure 2019). Waar Isacco en Wade vooral een grote hoeveelheid onderzoek bespreken,

besteden Cunningham en De Saussure meer aandacht aan autobiografische publicaties en zelfhulpboeken. Ze pogen om voor een doelgroep van professionals werkzaam in de geestelijke gezondheidszorg een 'feministische spiritualiteit' te formuleren waarbij relatie en verbondenheid voorop staat. Anders dan Kuratle en Morgenthaler, zien Cunningham en De Saussure duidelijk een grotere therapeutische waarde in *doing* eerder dan in *undoing gender*.

Andere trends

Andere trends die het vermelden waard zijn op het snijpunt van zorg, spiritualiteit en psychologie tijdens deze periode, zijn een grotere ontvankelijkheid ten aanzien van spirituele begeleiding (Gorres 2018; Kiessling in: Burbach 2019, 392-402; Köster 2018), de relevantie van interculturele competenties (Bischoff 2019; Kiessling in: Burbach 2019, 249-65; Kiessling & Mertesacker 2019; Lartey & Moon 2020; Sharp 2019), de spirituele bronnen voor veerkracht (Baab 2018; Stangl 2017; White & Cook 2020) en een specifieke interesse in pastorale zorg in het leger en bij oorlogsveteranen (Grimell 2018; Jung-Hankel 2019; Karle & Peuckmann 2020; Ramsay & Doehring 2019; Thiel 2019).

Literatuur

- Baab, L.M. (2018). *Nurturing Hope: Christian Pastoral Care in the Twenty-First Century*. Minneapolis, MN: Fortress.
- Bischoff, A. (2019). 'Über interkulturelle Kommunikation und Spiritualität'. *Spiritual Care* 8 (4): 341.
- Burbach, Chr. (ed.) (2019). *Handbuch Personzentrierte Seelsorge und Beratung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Cunningham, M. & Saussure, J. de (2019). *Dancing the Labyrinth: Spirituality in the Lives of Women*. Oxford University Press.
- De Groot, K. (2018). *The Liquidation of the Church*. Routledge New Critical Thinking in Religion, Theology and Biblical Studies. London and New York, NY: Routledge.
- Desmet, L., Dezutter, J., Vandenhoeck, A. & Dillen, A. (2020). 'Spiritual Needs of Older Adults during Hospitalization: An Integrative Review'. *Religions* 11 (10): 529. <https://doi.org/10.3390/rel11100529>
- Dubiski, K. (2017). *Seelsorge und Kognitive Verhaltenstherapie: Plädoyer für eine psychologisch informierte Seelsorge*. Arbeiten zur praktischen Theologie 69. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Gärtner, S. (2017). *Der Fall des niederländischen Katholizismus: Kirche und Seelsorge in einer spätmodernen Gesellschaft*. Katholizismus im Umbruch 5. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Gorres, A. (2018). *Geistliche Begleitung als mystagogische Seelsorge Ein integrativer pastoralpsychologischer Entwurf aus evangelischer Perspektive*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Grimell, J. (2018). 'Veterans, the Hidden Wounds of War, and Soul Repair: Veteranen,

Die Verborgene Wunde Des Krieges Und Die Heilung Seelischer Verletzungen'. *Spiritual Care* 7 (4): 353-63.

- Haußmann, A. & Höfelschweiger, R. (2020). *Spiritualität und Sinn: Seelsorge und Kognitive Verhaltenstherapie im Dialog*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Hilsman, G.J. (2018). *How to Get the Most out of Clinical Pastoral Education: A CPE Primer*. Philadelphia, PA: Jessica Kingsley Publishers.
- Isacco, A. & Wade, J.C. (2019). *Religion, Spirituality, and Masculinity: New Insights for Counselors*. The Routledge Series on Counseling and Psychotherapy with Boys and Men 5. New York and London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Jung-Hankel, L. (2019). 'Ein „Raum des Lebens“ am Ort der Vulnerabilität'. *Wege zum Menschen* 71 (6): 521-33.
- Karle, I. (2017). 'Chancen und Risiken differenter Systemlogiken im Krankenhaus: Perspektiven einer Kooperation von Seelsorge und Spiritual Care'. *Spiritual Care* 7 (1): 57-67.
- Karle, I. & Peuckmann, N. (eds.) (2020). *Seelsorge in der Bundeswehr: Perspektiven aus Theorie und Praxis*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Kiessling, K. & Mertesacker, J. (2019). *Seelsorge interkulturell: pastoralpsychologische beiträge*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klessmann, M. (2017). *Pastoralpsychologische Perspektiven: Grenzgänge zwischen Theologie und Psychologie*. Neukirchener Theologie. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klessmann, M. (2020). *Theologie und Psychologie im Dialog. Einführung in die Pastoralpsychologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Köster, P. (2018). *Geistliche Begleitung: eine Orientierung für die Praxis*. St. Ottilien: EOS.
- Kruizinga, R., Scherer-Rath, M., Schilderman, J.B.A.M., Puchalski, C.M. & Laarhoven, H.W.M. van (2018). 'Toward a Fully Fledged Integration of Spiritual Care and Medical Care'. *Journal of Pain and Symptom Management* 55 (3): 1035-40.
- Kummer, A.M. (2019). *Men, Spirituality, and Gender-Specific Biblical Hermeneutics*. Vol. 78. *Annua Nuntia Lovaniensia*. Leuven: Peeters.
- Kuratle, D. & Morgenthaler, C. (2015). *Männerseelsorge: Impulse für eine gendersensible Beratungspraxis*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Lartey, E.Y. & Moon, H. (2020). *Postcolonial Images of Spiritual Care: Challenges of Care in a Neoliberal Age*. Eugene, Oregon: Pickwick Publications.
- Laumer, A. (2018). 'Spiritual Care: Chance oder evolutionärer Ersatz für die christliche Krankenhausseelsorge?' *Wege zum Menschen* 70 (2): 153-64.
- Lohse, T.H. (2020). *Das Kurzgespräch in Seelsorge und Beratung Eine methodische Anleitung*. 5th ed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- McGarrah Sharp, M.A. (2019). *Creating Resistances: Pastoral Care in a Postcolonial World*. Leiden/Boston: Brill.
- Mönter, N., Heinz, A., & Utsch, M. (eds.) (2020). *Religionssensible Psychotherapie und Psychiatrie: Basiswissen und Praxis-Erfahrungen*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Nierop, J. (ed.) (2018). *Gender Im Disput. Dialogbeiträge zur Bedeutung der Genderforschung für Kirche und Theologie*. Schriften zu Genderfragen in Kirche und Theologie 3. Hannover: Studienzentrum der EKD für Genderfragen in Kirche und Theologie.
- Peng-Keller, S. (2020). 'Editorial'. *Spiritual Care* 9 (2): 103.

- Pfäfflin, U. (1987). 'Pastoralpsychologische Aspekte Feministischer Seelsorge Und Beratung'. *Wege Zum Menschen* 39: 226-35.
- Ramsay, N.J. & Doehring, C. (2019). *Military Moral Injury and Spiritual Care. a Resource for Religious Leaders and Professional Caregivers*. Saint Luis, MS: Chalice Press.
- Roser, T. (2019). 'Nur wer sich ändert, bleibt sich treu: Zukunftsfähigkeit der Krankenhausseelsorge zwischen kirchlichem Auftrag und gesellschaftlicher Herausforderung'. *Wege zum Menschen* 71 (6): 448-62.
- Sautermeister, J. & Skuban, T. (2018). *Handbuch psychiatrisches Grundwissen für die Seelsorge*. Freiburg i.Br.: Herder.
- Schaap-Jonker, H. (ed.) (2020). *Handboek pastoraat bij psychische problemen*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers.
- Stangl, E.D. (2017). *Resilienz durch Glauben?: die Entwicklung psychischer Widerstandskraft bei Erwachsenen*. Ostfildern: Matthias-Grünwald Verlag.
- Swinton, J. (2020). *Finding Jesus in the Storm: The Spiritual Lives of Christians with Mental Health Challenges*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Thiel, T. (2019). '„... geblendet wie von einem großen Auge“ (Friedrich Nietzsche): Die Scham Kains, der Soldaten und meine eigene'. *Wege zum Menschen* 71 (6): 481-94.
- Utsch, M., Frick, E., Isgard Ohls, I. & Stotz-Ingenlath, G. (2018). *Fallbuch Spiritualität in Psychotherapie und Psychiatrie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Weyel, B. & Jakob, B. (eds.) (2020). *Spirituality, Mental Health, and Social Support A Community Approach*. Studies in Spiritual Care 7. Berlin: Walter de Gruyter.
- White, N.H. & Cook, C. (eds.) (2020). *Biblical and Theological Visions of Resilience: Pastoral and Clinical Insights*. Abingdon: Routledge.
- Willberg, H.-A. (2019). *Achtsamkeitsbasierte Kognitive Seelsorge und Therapie: das integrative Praxishandbuch zu Achtsamkeit, Rational-Emotiver Verhaltenstherapie und Spiritualität*. Springer.

Armin (A.M.) Kummer is FWO-fellow bij de Onderzoekseenheid Pastoraaltheologie en Empirische Theologie aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven.
E arminmanuel.kummer@kuleuven.be